

ASPECTE PRIVIND APLICAREA DREPTULUI ROMAN ÎN DACIA ROMANĂ – DREPTUL DE SUCEESIUNE ȘI MOȘTENITORII LIBERTI

Iuliana Botezatu

Roman law enforcement issues in Roman Dacia – succession law and the Liberti heirs

Summary: This article is tapping a topic of one aspect of Roman law enforcement, in particular, the right of inheritance of **liberti** in Dacia, after the conquest and its inclusion in the boundaries of the Roman Empire.

Within the legal law of the institution of inheritance on **liberti** category in the Roman world, this article will follow, based on epigraphic sources, how these rules are applied in Roman Dacia.

An important number of **liberti** designated heirs mentioned in the inscriptions of the province, lead us to conclude that the type of release testament (**manumissio testamento**) was practiced widely. From another perspective, the situation appears frequently epigraphic sources that the **libertus** is designated heir, either alone or together with other **liberti** or even with relatives of the deceased. Inscriptions analyzed foresee the fairly close relationship between **liberti** and patron, who enjoys the confidence of the first, under conditions which are appointed executors.

The **liberti** heirs mentioned by the inscriptions of Roman Dacia are established by wills, as evidenced by the presence of formulas such as: **ex testamento, secundum voluntati, testamento, testamento iussit**. Most of them still had a good financial situation before being appointed heirs, given the socio-economic changes in Roman society the early centuries of the Christian era, when slaves get to act for or on own master. They manage to rise above their legal condition, wealth enabling them to get into public life.

Keywords: liberti, Roman law, succession law, heredes, augustales

Raporturile, influențele reciproce între organizarea politică și socială și legile succesoriale fac transmiterea bunurilor *causa mortis* o problemă destul de complicată¹ în lumea romană. Într-o societate tot mai complexă și mai nuanțată s-a creat perspectiva instituțiilor multiple,

---

¹ J. Declareuil, *Rome et l'organisation de droit*, Paris, 1924, p. 305.

dispozițiilor testamentare, tutelei, eliberărilor, reglementate de instituția succesiunii astfel cum se deduce din textele clasice ale dreptului roman².

Asistăm, spre sfârșitul Republicii, dar mai ales în perioada următoare, la creșterea numărului de eliberări din sclavie – *manumissio* – și la o ascensiune evidentă a libertților în toate structurile administrative, economice, financiare, culturale.

Formele de *manumissio* solemne³ îi permiteau libertului să obțină cetățenia romană care, implicit, îi favoriza accesul în viața publică. În scopul limitării acestui fenomen, în timpul împăratului Octavian Augustus sunt adoptate două legi prin care se impun o serie de restricții privind eliberarea sclavilor. Este vorba despre *Lex Aelia Sentia* (4 î.Hr.) și *Lex Fufia Caninia* (2 î.Hr.)⁴. Conform reglementărilor primei legi menționate, libertul, pentru a obține dreptul de cetățenie, trebuia să aibă minimum 30 de ani. Eliberarea înainte de această vârstă determina încadrarea libertului în categoria *latinilor iunieni*⁵.

Această categorie, reglementată prin *Lex Iunia Norbana* (19 d.Hr.) îi cuprindea pe foștii sclavi eliberați prin modalități neformaliste (*inter amicos*, *inter mensam* etc.) și pe cei eliberați potrivit prevederilor *Lex Aelia Sentia* (4 e.n.)⁶.

Latinii iunieni nu aveau cetățenie romană și, implicit, nu se bucurau de privilegiile ce decurgeau de aici: nu aveau drepturi politice, nu aveau *ius connubii*, aveau *ius commercii*, nu aveau dreptul să moștenească și nici să-și lase bunurile moștenire succesorilor legitimi (averea lor revenea fostului stăpân).

Din punct de vedere legal, libertții erau împărțiți în trei categorii: **libertții cetățeni**, având *major libertas*, care se apropia de statutul juridic al cetățenilor ingenui, **libertții latini iunieni** cu *minor libertas*, privați de *jus conubii*, *jus honorum* și incapabili de *factio testament*, iar cea de-a treia categorie **dedicții** cu *pessima libertas*, nu au decât drepturi

² *Ibidem*, p. 309.

³ H. Chantraine, *Zur Entstehung der Freilassung mit Bürgerrechtserwerb in Rom* în *ANWR*, I/2, Berlin-New York, 1972, p.64; *RE*, XIII/1, col. 105-106.

⁴ Gaius, I, 18-20; I, 36-38; I, 42-43; A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia, 1953, p. 551.

⁵ May Gaston, *Droit interceca*, ed. a II-a, Paris, 1913, p. 87; A. Berger, *op.cit.*, p. 555.

⁶ *Lex Aelia Sentia* interzicea tinerilor sub 20 ani să-și elibereze sclavii, cu excepția cazurilor în care eliberarea le-a fost aprobată de un consiliu special condus de pretor, precum și eliberarea sclavilor cu vârsta sub 30 ani în dauna creditorilor.

generale, consacrate de dreptul comun al popoarelor – *jus gentium*⁷. Singura modalitate de a primi moștenire de către cei din ultimele două categorii este testamentul militarilor așa cum ne informează juristul Gaius⁸:

„*Li s-a dat acestora (nn. militarilor) îngăduința să instituie moștenitori și pe peregrini sau latini iunieni; ba chiar să lase legate, căci altfel, pentru rațiuni de drept civil, peregrinilor le-ar fi imposibil să primească succesiuni și legate, iar latinilor, prin efectul Legii Iunia*”.

Condiția principală pentru a putea fi instituit un moștenitor prin testament este ca acesta să aibă capacitatea *factio testamenti*, privilegiu al cetățenilor. Testamentul cuprinde în mod obligatoriu o instituire de moștenitor. În cazul sclavilor, aceștia trebuie declarați liberi înainte de a fi instituți⁹, devenind, astfel, *necessarii heredes*, situație în care nu aveau dreptul de a refuza moștenirea¹⁰.

Având în vedere aceste reglementări legale ale instituției dreptului succesoral cu privire la categoria libertilor în lumea romană, prezentul articol va urmări, pe baza izvoarelor epigrafice, modul în care aceste norme sunt aplicate și în Dacia romană.

Numărul apreciabil de liberti desemnați moștenitori, menționați în inscripțiile din această provincie, ne conduc la concluzia că tipul de eliberare testamentară (*manumissio testamento*)¹¹ s-a practicat pe scară largă. Dintr-o altă perspectivă, din sursele epigrafice reiese situația frecventă în care libertul este desemnat moștenitor fie singur, fie împreună cu alți liberti sau chiar cu rudele defunctului¹². Inscripțiile analizate lasă să se întrevadă relații destul de apropiate între libert și patron, încrederea de care se bucură primul, în condițiile care sunt desemnați executori testamentari.

Un astfel de exemplu este cel al lui Publius Tenacius Gemellinus, augustal, libertul lui Publius Tenacius Vindex din colonia Apulum¹³ sau al Cassiei Ponticilla care îndeplinește voința ultimă a patroanei sale, Cassia Saturnina, tot de la Apulum:

⁷ May Gaston, *op.cit.*, p.528.

⁸ Gaius, II, 110.

⁹ Gaius, II, 186.

¹⁰ Gaius, II, 153; *RE*, VIII/1, col. 633.

¹¹ *RE*, VIII/1, col. 106.

¹² *IDR*, II, 46; *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. II, București, p. 79; p. 310.

¹³ *IDR*, III/5, 518=*CIL*, III, 6265.

„*secundum voluntatem testament patronae/benemeritae fecit*”.

Inscripțiile menționează și situații în care libertii se îngrijesc să-i fie ridicat patronului lor monumental funerar fără a fi desemnați moștenitori, așa cum este Septimius Asclepiades, augustal în colonia Ulpia Traiana și libert al veteranului Publius Aelius Septimius Audeo Maximus¹⁴ sau la Drobeta, libertul negustorului Primus Aelius Ionicus, Aelius Primitivus:

„*per Ael(io) Primiti/vo lib(erto)*”¹⁵.

Mult mai numeroase sunt inscripțiile în care patronul, neavând descendenți direcți, îi desemnează succesori pe libertii de care este mai atașat. Acest tip de succesiune nu constituie o excepție, fiind binecunoscut faptul că moștenirea este una din modalitățile frecvente de sporire a averii libertilor și le favorizează ascensiunea în societate¹⁶. Din punct de vedere juridic, ei au un statut inferior cetățenilor ingenui, motiv pentru care sunt încadrați în categoria *humiliores*¹⁷.

Într-un articol publicat de Adela Paki¹⁸, domnia sa îi plasează pe augustali și pe libertii imperiali în categoria *honestiores*. Aceștia reușesc să depășească bariera socială, datorită averii dobândite, intrând în rândul personajelor marcante din viața provinciei. În cazuri excepționale, unii primesc *ornamenta decurionalia* și titlul de *augustales*. Ei beneficiază de o serie de privilegii cum ar fi dreptul de a avea un loc rezervat la teatru sau în amfiteatru, însemnele externe ale decurionatului și un mormânt în interiorul cetății¹⁹. Numărul însemnat al deținătorilor acestui titlu justifică ridicarea, la mijlocul secolului al II-lea, a Templului Augustalilor – *Aedes Augustalium* – din inițiativa lui Marcus Procilius Niceta, duumvir și flamen²⁰, iar pe de altă parte, subliniază importanța acestora în viața publică.

La Ulpia Traiana au fost descoperite trei inscripții care menționează opt liberti moștenitori (*liberti et heredes*), bucurându-se de

¹⁴ IDR, III/2, 366.

¹⁵ IDR, II, 47=CIL, III, 14216.

¹⁶ François Jacques, John Scheid, **Rome et l'integration de l'Empire (44 av.J.C.-260 ap.J.C.)**, tomul I, *Les structures de l'Empire romain*, Paris 1990, p. 314-315.

¹⁷ May Gaston, *op.cit.*, p.85.

¹⁸ Adela Paki, **Populația de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa** în *SCIIVA*, 41,1990, 2, p. 149.

¹⁹ Antonio Gonzales, **Esclaves, affranchise et «familia» dans la «corespondence» Pline de Jeune. Hiérarchies internes et promotions liées aux services în Schiavi et dipendenti nell' ambito dell' «οίκος» della «familia»** îngrijită de Mauro Moggi și Giuseppe Cordiano, ed. Ets. *Studi e testi di storia antica*, p.359.

²⁰ C. Pop, **Ulpia Traiana Sarmizegetusa și teritoriul ei: coloniști, religii, locașuri de cult**, în *EphNap*, IV, 1994, p. 66.

privilegiile statutului de augustali în colonie. În momentul instituirii lor drept moștenitori, ei aveau deja o situație materială prosperă. Dintre acești liberti amintiți mai sus, cinci sunt moștenitorii lui Ulpus Domitius Hermes, augustal și el, onorat cu *ornamenta decurionalia*. Conform dispozițiilor testamentare ale patronului, cei cinci herezi se îngrijesc să fie ridicate două monumente votive din marmură dedicate Geniului orășenesc și, respective, Minervei Augusta:

• *Genio ord(inis)/ quem Ulp(ius) Dom(itius)/ Hermes aug(ustalis) col(oniae)/ ob honor(em) ornam(entorum)/ dec(urionalium) promiserat/ Val(erius) Threptus [et]/Domitii/ Regulus [H]ipponic(us)/ Hermes Onesimus/ augustales/col(oniae) h(eredes) p(onendum) c(uraverunt)/ l(ocus) d(atatus) d(ecurionum) d(ecreto)*²¹.

CIL, III, 1425; ILS, 7137; IDR, III/2, 219

• *Minervae/ Aug(ustae)/ Ulp(ius) Domit(ius) Her/mes aug(ustalis) col(oniae) orna/tus ornam(entis) decur(ionalibus)/ t(estamento) p(oni) i(ussit)/ Val(erius) Threptus et/ Domitii/ Regulus Hipponic(us)/ Hermes Onesibus/ aug(ustales) col(oniae) h(eredes) p(onendum) c(uraverunt) l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto)*²².

CIL, III, 1426; IDR, III/2, 271.

Ulpus Domitius Hermes este menționat într-o altă inscripție de la Ulpia Traiana²³ ca fiind libertul decurionului Ulpus Domitius Rufus din tribul Papiria. După cum s-a văzut, el dobândise o avere însemnată care-l propulsează în rândul persoanelor de seamă ale coloniei. Situația lui materială foarte bună este confirmată de aceste două monumente votive din marmură, foarte costisitoare, ridicate „*ob honor(em) ornam(entorum)/ dec(urionalium)*”.

Tot *augustales* sunt și moștenitorii lui Quintus Aurelius Tertius, decurion și flamen, menționați de inscripția descoperită în anul 1870 în mausoleul Aureliilor din capital dacică:

²¹ „Geniului consiliului (orășenesc), (ofranda) pe care Ulpus Domitius Hermes, augustal în colonie, pentru cinstea insignelor decurionale a promis. Valerius Threptus și Domitius Regulus, Hipponicus Hermes (și) Onesimus, augustali în colonie, ca moștenitori, s-au îngrijit să se pună; locul este dat prin decretul decurionilor”.

²² „Minervei Augusta, Ulpus Domitius Hermes, augustal în colonie, distins cu insignele decurionale, prin testament a dispus să se pună (monumentul). Valerius Threptus și Domitius Regulus, Hipponicus, , Hermes și Onesimus, augustali în colonie, ca moștenitori s-au îngrijit să se pună (monumentul) într-un loc dat prin decretul decurionilor”.

²³ IDR, III/2, 388=CIL, III, 6269.

• *D(is) M(anibus)/ Q(uinto) Aurelio Q(uinti) f(ilio)/ Pap(iria tribu) Tertio/ dec(urioni) et flaming(i)/ col(oniae) Sarm(izegetusae)/ Q(uointus) Aurelius/ Saturninus/ aug(ustalis) col(oniae)/ et Proshodus/ et Logismus lib(erti) et hered(es)/ f(aciendum) c(uraverunt)*²⁴.

CIL, III, 7981; *IDR*, III/2, 388.

Mausoleul familiei sale, atât de frumos și pretențios pentru arhitectura funerară provincială, este dovada cea mai elocventă a luxului pe care și-l putea permite²⁵. În sprijinul acestei idei vine și donația de 80.000 sesterți pentru *annona* orașului²⁶ pe care Quintus Aurelius Tertius o face drept recunoștință pentru numirea sa în funcția flamen al coloniei în timpul lui Antoninus Pius. Așadar, putem considera că și moștenitorii săi, libertii Quintus Aurelius Saturninus, Proshodus și Logismus dispuneau de o avere apreciabilă care să justifice primirea titlului de augustali.

La Ampelum, cel mai important centru minier al Daciei, își desfășoară activitatea Papirius Rufus, procurator al aurărilor. El deține funcția respectivă în calitate de reprezentant imperial în administrația minieră din Dacia, ceea ce îi asigură un trai foarte bun. La moartea sa îi desemnează ca moștenitori pe libertii săi:

*Memor[iae]/ Papir[i] Rufi FA_ _ PINAPQ proc(uratoris)/ aurar(ium) libert(i) et he/redes patron pi/entissimo [fe]cer(unt)/[et] si[b]i*²⁷.

CIL, III, 1311; *IDR*, III/3, 359.

Din categoria patronilor care instituie moștenitori pe libertii lor fac parte și militari și veterani stabiliți în Dacia romană. Numai de la Drobeta dispunem de trei astfel de mărturii epigrafice datate în secolul al II-lea d.Hr.

O primă inscripție îl menționează pe libertul Caius Titius Epipodius, moștenitor al ofițerului Caius Titius Ianuarius, cetățean roman din Camulodunum-Victix, avansat în Legio IV Flavia Felix, cu garnizoana la Singindunum (Moesia Superior), la gradul de centurion însărcinat cu aprovizionarea²⁸.

²⁴ „*Zeilor Mani, lui Quintus Aurelius Tertius, fiul lui Quintus din tribul Papiria, decurion și flamen al coloniei Sarmizegetusa, Quintus Aurelius saturninus, augustal în colonie, și Proshodus și Logismus, liberti și moștenitori, s-au îngrijit să-i facă (monumentul)*”.

²⁵ C. Daicoviciu, Oct. Floca, **Muzeul Aureliilor de la Sarmizegetusa**, în *Sargeția*, I, 1937, p. 19.

²⁶ D. Tudor, **Istoria sclavajului în Dacia romană**, București, 1957, p. 212-213.

²⁷ „*În memoria lui Papirus Rufus FA_ _ ,procurator al aurărilor, libertii și moștenitorii patronului (lor) foarte pios au făcut și sieși (monumentul)*”.

²⁸ I.I. Russu, **Titius Ianuarius centurio la Drobeta în Drobeta**, 1976, p. 52.

El moare la Drobeta, unde libertul său îi ridică un altar elegant, foarte frumos ornamentat cu un relief reprezentând, probabil, doi delfini afrontați pe fronton și cu un epitaf scris îngrijit:

• *[C(aius)] Titius Epipo/[di]us lib(ertus) et heres/ [op]timo patro/ [no] b(ene)m(erenti) f(aciendum) c(uravit).*

AE, 1959, 314; IDR, II, 35.

Un alt exemplu este cel al lui Aelius Helpizon *libertus et heres* al veteranului Aelius Bassus din Legio V Macedonica, în memoria căruia este ridicat, conform dispozițiilor testamentare, un monument.

• *D(is) M(anibus)/ «Ae»l(ius) [B]assus/ vet(eram) leg(ionis) V Mac(edonicae)/ vix(it) ann(is) LXVI/«m(ensibus)»X, dieb(us) XVI/ [Ae]l(ius) Helpizon/ [l]ibert(us) et her(es)/ eius posuit.*

CIL, III, 14216; IDR, II, 40.

O situație mai deosebită apare în epitaful dedicat octogenarului Publius Aelius Diophantus, veteran al coortei a V-a de gali de la Drobeta care își împarte moștenirea între fiica sa, Aelia Ammis, și liberta Aelia Eutychia:

• *„Aelia Ammis, fil(ia)/et Aelia Eutychia , lib(erta), heredes/ fecer(unt) ”²⁹*

Preferința patronului pentru această libertă, pe care o desemnează moștenitoare alături de fiica sa, ne determină să apreciem că Aelia Eutychia i-a fost concubină, o situație destul de frecventă, de altfel.

Într-o relație similară se află și Aemilia Hermias, libertă, și unică moștenitoare a patronului său:

• *[_ _ _]/ Aemilia H[er]/mias lib(ert?a) [et]/ h(eres) p(atrono, -ae) b(ene)m(erenti)/ fecit.*

Deosebit de interesantă pentru demersul nostru este o inscripție descoperită la Kovin³⁰ în care este menționat cel mai mare număr de liberti moștenitori ai unui patron (nouă bărbați și o femeie). Patronul este centurionul Lucius Valerius Sextus Seranus din Legio IV Flavia Felix.

• *L(ucio) Valerio Sex(ti) f(ilio) Vol(tinia tribu) Serano/ Luco,*

²⁹ *CIL, III, 14216; IDR, II, 46.*

³⁰ „Lui Lucius Valerius Seranus, fiul lui Sextus din tribul Voltinia din Lucus, centurion în legiunea IV Flavia Felix, Lucius Valerius Privatus și Lucius Valerius Martialis, liberti și moștenitori s-au îngrijit să-i facă (monumentul)... Valerius Secundus, Valerius Gemellinus, Valerius Credo, libert, Valerius Crescens, libert, Valeria Aphrodisia, libertă, Valerius Verecundus, libert, Valerius Ampeiatius, libert, moștenitori”.

(centurione) leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis)/L(ucius) Valerius Privatus et/ L(ucius) Valerius M(artialis)/liberti et heredes/ a se f(aciendum) c(uraverunt)/ NON FVI _ _ RIS EIRFL QUI LIBEROS SERVI/ dominis lib(erti)/ Valerius Secundus, Valerius Gemel[l(in)us] lib(ertus)/ Valerius Credo lib(ertus), Valerius Labrio lib(ertus)/Valerius Cresce(n)s libertus, Valeria Ap(h)rodisia lib(ertua)/ Valerius Verecund(us) lib(ertus), Valerius Ampeiatus h(eredes) lib(ertus).

CIL, III, 1653 (=8143); IDR, III/1, 1.

Nu avem o informație clară despre situația materială a acestora, dar este evident faptul că, cel puțin cei doi liberi, Lucius Valerius Privatus și Lucius Valerius Martialis, care au ridicat pe cheltuiala lor proprie un astfel de monument de marmură, cu ornamentație bogată, aveau o poziție economică destul de bună. Pe de altă parte, numărul mare de liberi (10), toți *Valerii*, ai centurionului ne conduce la concluzia că acesta fusese un bogat proprietar de sclavi și, foarte probabil, și moștenirea lăsată acestora a fost consistentă.

Un aspect interesant ce merită să fie adus în discuție în acest studiu se referă la onomastica acestor liberi moștenitori atestați de inscripțiile din Dacia romană.

În aproape toate cazurile libertății au dobândit, odată cu libertatea, și *nomen-ul* și statutul juridic al patronului. Dintre toți acești liberi amintiți mai sus, 13 au *cognomina* grecești³¹ care le trădă originea din provinciile de limbă greacă ale Imperiului: Hermias, Threptus, Hipponicus, Hermes, Onesimus, Proshodus, Longinus, Epipodius, Helpizon, Eutychia, Credo, Crescens, Aphrodisia.

Concluzionând, libertății moștenitori atestați de inscripțiile din Dacia romană sunt instituți prin dispoziții testamentare, fapt dovedit de prezența unor formule precum: *ex testamento, secundum voluntati testamento, testamento iussit*. Cei mai mulți dintre ei aveau o situație materială bună încă înainte de a fi desemnați moștenitori, având în vedere mutațiile socio-economice din societatea romană a primelor secole ale erei creștine, când sclavii ajung să acționeze în numele stăpânului sau chiar în nume propriu. Ei reușesc să se ridice deasupra condiției lor juridice, averea dându-le posibilitatea de a accede în viața publică.

Această stare de fapt a fost posibilă datorită unor prevederi legislative din ce în ce mai permissive, expresie a unei mentalități lipsite de prejudecăți.

³¹ Ligia Ruscu, *Die Griechischen Namen in der Provinz Dakien* în *AMN*, XXV/1, 1998; D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 190-198.